

Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д.Максименка. – Випуск 34. – К.: Міленіум, 2007. – С. 133-139.

8. Лановенко Ю.І. Психологічні особливості переживання суб'єктом юнацької кризи: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. – Київ, 2005. – 218 с.
9. Молчанова О.М. Вплив окремих моральних якостей особистості на розвиток совісті особистості юнацького віку // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т.ХІ, част.5. – К., 2009. – С.228-227.
10. Молчанова О.М. Особливості прояву совісті як показника совісті особистості юнацького віку // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т.ХІ, част.2. – К., 2009. – С.304-313.
11. Мухина В.С. Детская психология. – М.: Просвещение, 1985. – 272 с.
12. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 192с.
13. Пашко Т.А. Індивідуальні особливості емоційного самоконтролю старшокласників: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. – Київ, 2005. – 185 с.
14. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І.Пашукової. – К.: Т-во "Знання"; КОО, 2000. – 204 с.
15. Пискун В.М. Психологические условия формирования ответственного поведения старшеклассников: Дис....канд. психол.наук. – Киев, 1986. – 156 с.
16. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. – Луцьк, 2001. – 205 с.

The theoretical inspection of psychologic research info the problem of development of conscience and its components at young age is given in the article. The results of the experimental investigation of this problem in the age and the sex aspect are given here.

Key words: conscience, moral self-awareness, moral knowledge, moral values, responsibility, self-control, empatia.

Отримано: 12.02.2010

Моральна самооцінка як конструктивний ЕЛЕМЕНТ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КУРСАНТІВ

У статті розкрито основні психологічні параметри моральної самооцінки особистості – її сутність, структура, функції та розвиток. Обґрунтовано роль самооцінки як значущого орієнтира, що впливає на моральну поведінку та життєдіяльність людини. Емпірично досліджено та висвітлено особливості структури самооцінки військових курсантів.

Ключові слова: самооцінка, моральна самооцінка, моральна свідомість, моральна самосвідомість, рівень домагань, рефлексія.

В статье раскрыты основные психологические параметры моральной самооценки личности – ее суть, структура, функции и развитие. Обоснована роль самооценки как значимого ориентира, влияющего на моральное поведение и жизнедеятельность человека. Имперически исследовано и изложены особенности структуры самооценки военных курсантов.

Ключевые слова: самооценка, моральная самооценка, моральное сознание, моральное самосознание, уровень притязаний, рефлексия.

Нині в психології накопичена велика кількість даних про те, що особливості внутрішньої динаміки самосвідомості здійснюють важливий вплив на всі аспекти життєдіяльності людини. Актуальною постає проблема моральної самосвідомості, зокрема, її основної складової – моральної самооцінки, яка є конструктивним елементом самосвідомості, показником рівня її розвитку, однією із суттєвих її характеристик. Дослідники [3;4;8;11] вказують на регульовальну функцію самосвідомості в поведінці людини, підкреслюють значення самосвідомості, особливо самооцінки, в становленні моральності.

Процес формування самосвідомості у людини починається з відчуттів, які потім переходять в уявлення людини про себе, а надалі – до думок про власну особистість. Головним змістом самосвідомості є усвідомлення себе як особистості. Процес соціалізації індивіда неодмінно включає засвоєння еталонів оцінки діяльності як своєї, так і навколишніх. Оцінні ставлення можна вважати одним з найбільш первинних у процесі онтогенетичного розвитку дитини.

Самооцінка – результат раціонального і емоційного компонентів. “Самооцінка є істотною ланкою процесу становлення особистості тому, що з нею інтегруються уявлення суб'єкта про самого себе

завдяки зіставленню своїх властивостей та здібностей з особливостями інших людей<...> Самооцінка, з одного боку, у своєму розвитку істотно залежить від оцінок референтних оточуючих, а з іншого – сама є значущим регулятором поведінки особистості, зокрема, регулятором оціночного ставлення людини до оточуючих” [2].

Самооцінка – цінність і значущість, котрі індивід приписує собі в цілому та окремим сторонам своєї особистості, поведінки, діяльності, комунікації, відіграє роль важливого особистісного утворення та одного з центральних компонентів Я-концепції, сутнісно вміщує у своїй формопобудові особистісні значення і смисли, систему ставлень і вартостей. Водночас це складна психоформа внутрішнього світу людини, котра визначає характер її самоствавлення, ступінь самоповаги, рівень домагань, ціннісне прийняття чи неприйняття себе; виконує регулятивну, захисну і навіть терапевтичну функції; може бути різного рівня усвідомлення, адекватності, розвитковості, формовиявлення [10].

З самооцінкою тісно пов’язаний не лише рівень домагань, але й соціальні очікування, тобто прогнозування людиною оцінювання себе іншими. Соціальні очікування є важливим механізмом, нібито посередником між самосвідомістю особистості та соціальним оточенням. Тобто, між самооцінкою та соціальними очікуваннями існує постійний взаємозв’язок та взаємовплив.

Т. Полозова розглядає самооцінку у двох значеннях: 1) самооцінка як відносно стійке і сформоване уявлення людини про себе, тобто як продукт багаторазового і різноманітного оцінювання себе; 2) сам процес самооцінювання, в якому народжується, перевіряється, доповнюється та стверджується уявлення людини про себе. Уявлення особистості про себе як вагомий елемент самооцінки і самооцінка як процес взаємопов’язані та зумовлюють одне одного.

У структурі самосвідомості самооцінка є основним компонентом особистості, що тісно пов’язаний з рефлексією. Специфіку розуміння самого себе та інших людей визначає сфера оцінних та самооцінних ставлень. Самооцінка є тим ступенем у розвитку самосвідомості, сутністю якого стає усвідомлення людиною своїх вчинків, мотивів, цілей поведінки, свого ставлення до навколишнього, до інших людей, до власного Я.

Самооцінювання є важливим регулятором поведінки людини, від нього залежить взаємини з оточуючими, критичність та вимогливість до себе, ставлення до успіхів та невдач. Та самооцінка не завжди буває адекватною. Властивості, які кожен приписує собі, далеко не завжди є об’єктивними, й з ними не завжди готові погодитися інші люди. Більшість оцінок зумовлена відповідними

стереотипами, котрі мають місце в тому чи іншому соціальному середовищі. Утім, незалежно від статі, супроводжує людину успіх чи невдача, має людина високий чи низький зріст – усі ці характеристики, як і переважна більшість інших, містять у собі прихований оцінювальний смисл, джерелом якого є суб’єктивна інтерпретація реакцій інших людей на ці властивості.

Для адекватної самооцінки істотними є три моменти. По-перше, важливу роль у її формуванні відіграє зіставлення образу реального Я (ким Я є) з образом ідеального Я, тобто з уявленням про те, якою людина хотіла б бути. Висока міра збігу реального Я з ідеальним вважається показником психічного здоров’я. Тому той, хто насправді досягає характеристик, які визначають для нього ідеальний образ Я, має високу самооцінку. По-друге, важливий чинник формування самооцінки пов’язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій у конкретного індивіда. Це означає, що особа схильна оцінювати себе так, як оцінюють її інші люди. По-третє, індивід оцінює успішність своїх дій-виявів крізь формат своєї ідентичності. Він переживає задоволення не тому, що просто щось робить добре, а тому, що вибрав певну справу й саме її виконує належним чином. Тому люди докладають найбільше зусиль для того, щоб з найочевиднішим успіхом “вписатися” у структуру суспільства.

За відповідних життєвих умов в особистості може виробитися таке емоційно-ціннісне ставлення до себе, у суті якого велику роль відіграватимуть елементи неадекватно низької самоповаги. Такі люди відрізняються надзвичайною чутливістю, хворобливо реагують на все, що стосується їхньої особистості, а негативна думка дуже хвилює і глибоко ранить їх. Саме страх негативної думки і велика чутливість викликають прагнення обмежити соціальні контакти і перебувати у психологічній ізоляції, а тому потребу в спілкуванні, в контактах з людьми вони намагаються реалізувати у вигаданому світі фантазії, нездійснених мріяннях. У сфері діяльності поведінка таких людей може бути непослідовною, нерішучою, вони поводяться, ніби увесь час оглядаючись на навколишніх, шукають у них схвалення і власного ствердження. Навпаки, адекватно усвідомлене і послідовне емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе у таких формах, як гордість, самоповага, вимогливість, совість, почуття власної гідності та ін., становить центральну ланку її психодуховного світу, що формує його єдність, прийняття і цілісність, погоджуючи й упорядковуючи внутрішні цінності особи. Емоційно-ціннісне ставлення людини до себе виникає на підґрунті переживань, які є своєрідним сигнальним критерієм позитивного чи негативного самоствавлення.

Згідно з поглядами І. І. Чеснокової, В. В. Століна, С. Р. Пантїлєєва емоційно-ціннісне ставлення до себе – це специфічний вид емоційних переживань, в яких відображається власне ставлення особистості до того, про що вона довідується, що розуміє, відкриває відносно самої себе. Це особистісне утворення, що безпосередньо виражає сенс Я для самого суб'єкта. Самоствавлення особистості має складну будову, цікаву спробу визначення якої здійснили В.В. Столін та С. Р. Пантїлєєв. Вони виділяють в основі макроструктури самоствавлення як емоційно-оціночної системи такі базові виміри: самоповагу, аутосимпатію, самозневаження та самоінтерес, кожен з яких, зрозуміло, має позитивний і негативний полюси.

Самоповага виступає як соціальний аспект, нормативна самооцінка. Тут чітко фіксується оцінковий компонент самоствавлення, що передбачає порівняння себе, своїх дій та вчинків з іншими: або ж внутрішнє обґрунтування, пояснення того, чому певні власні вчинки оцінюються позитивно, а інші – навпаки.

Аутосимпатія – це уявлення про себе як самоцінність; це почуття, пов'язані з приязню-неприязню, привабливістю-непривабливістю суб'єкта для самого себе.

Самозневаження – емоційна невдоволеність, переживання розладу та неузгодженості власного Я.

Самоінтерес відображає переживання внутрішньої дистанції, суб'єктивної близькості до об'єкта ставлення.

Подальші дослідження В. В. Століна та С. Р. Пантїлєєва показали, що, крім зазначених базових вимірів складових самоствавлення можна також виділити:

- очікування позитивного ставлення від інших – значимість для суб'єкта позитивної думки про нього інших людей, особливо значимого оточення; схвалення його вчинків, поглядів тощо;
- самосприйняття – безоціночно позитивне ставлення до себе, незважаючи на існуючі недоліки;
- самокерування, самопослідовність – відчуття керованості і підвладності Я; здатність раціонально організувати свою поведінку;
- самозвинування – схильність звинувачувати себе у всіх невдачах;
- саморозуміння – здатність розуміти, знаходити причини своїх психічних станів, дій та вчинків.

Ці виміри інтегруються в загальне позитивне чи негативне ставлення до себе, сумарне почуття “за” чи “проти” власного Я.

У відповідності з представленою структурою самоствавлення В.В.Століним та С. Р. Пантїлєєвим було розроблено спеціальний опитувальник для діагностики цього феномена.

Самоствавлення особистості, незважаючи на його певну сталість, постійно знаходиться в динаміці, в процесі неперервного розвитку. Воно має інтегративну тенденцію до розвитку з великої кількості переживань різноманітних емоційних станів, почуттів особистості відносно самої себе у різні вікові періоди. У міру розвитку емоційного досвіду у суб'єкта складається більш чи менш узагальнене емоційно-ціннісне ставлення до себе. Почуття, емоційні стани, що були пережиті в різний час у зв'язку із роздумами про себе, становлять той емоційний фонд, який є необхідною умовою створення змістовного багатства самосвідомості в цілому.

Кожен акт самосвідомості – це взаємодія самопізнання і самоствавлення. З одного боку, самоствавлення формується і виникає в процесі самопізнання на різних його рівнях, з іншого – самоствавлення в тій чи іншій формі (з яких воно складається на даний момент розвитку особистості) суттєво впливає на весь процес самосвідомості, визначаючи його специфіку, спрямованість та індивідуальний, особистісний відтінок.

Серед різноманітних модифікацій самооцінки окремим феноменом для теоретико-емпіричного вивчення постає моральна самооцінка як своєрідне мірило особистісного засвоєння, осмислення і використання концентрованої в моральних нормах системи загальнолюдських та особистісних цінностей.

Моральна самооцінка є свідченням особистісної зрілості, адже, як стверджує М. Савчин, мораль – це одна з визначальних нормативних і регулятивних форм суспільної свідомості, яка, впливаючи на соціальні відносини людини за допомогою принципів, правил, законів, кодексів, приписів тощо, задіює потужний потенціал особистісного самоосмислення і саморозвитку [12].

На думку Д. Гошовської, моральна самооцінка – це оцінювання особистістю своїх духовних можливостей, якостей, а також місця серед морально-аксіологічних поглядів і норм певного суспільства, певної ментально-історичної спільноти людей [5]. Вона є усвідомленням моральних аспектів власної ідентичності незалежно від мінливих умов середовища, проявом самосвідомості індивіда. Водночас рівень моральної поведінки як результат певної моральної самооцінки є підтвердженням цивілізаційно-культурологічного потенціалу людини, особливо ж на найважливіших етапах її соціогенезу (підлітковість, рання юність тощо). Адекватна моральна самооцінка як поліфундаментальне об'єктивне ставлення людини до самої себе крізь призму духовно-моральних канонів і норм є один з найважливіших індикаторів її морального розвитку, критерій істинної життєвої позиції, яка може привести до внутрішньої гармонії

та вдосконалення, а отже, до гармонізації взаємин на рівні мікро- і макросоціуму.

Залежно від того, що підлягає оцінюванню – окремі аспекти особистості, конкретні характерологічні властивості, що проявляються лише в деяких особливих видах діяльності, або особистість у цілому, виокремлюються і два види самооцінки. Насамперед виділяється часткова, яка належить до різних видів пізнання властивостей особистості, а також глобальна, яка тлумачиться як загальна недиференційована самооцінка. Моральна самооцінка належить до обох видів, оскільки їй притаманне флюктуативне видозмінювання від часткових, парціальних етапів творення до загальних станів як компонентів цілісної системи морального самооцінювання в контексті функціонування самосвідомості.

Розглядаючи моральну самооцінку в контексті саморозуміння як важливого структурного блоку самосвідомості, Д. Гошовська [5] виходила з позицій, що власне такий термін, як “розуміння”, є тим психологічним явищем і категорією, яке створює, а можливо, і здійснює реальний зв’язок між продуктами свідомості/самосвідомості, повсякденною дійсністю та моральними канонами певної цивілізаційної спільноти, яких дотримується чи не дотримується особистість. Безперечно, якщо цей зв’язок розбалансований і неузгоджений, а між моральними нормами самоусвідомлення і реальною дійсністю виникають суперечності, то фактично актуалізується ситуація нерозуміння, яка стимулюватиме діяльність особистості, спрямовану на розуміння й оцінювання себе у дуже специфічних моральних вимірах, які іноді межують або і є аморальними для загалу.

У ракурсі моральності поведінка особистості співвідноситься з її уявленнями про саму себе і з тим, якою вона повинна бути (Я-реальне, Я-жадане і Я-ідеальне), тому досить часто вона може піддаватися бажанню презентувати кращі (якісніші, моральніші) моделі власного Я, а отже, й формує неадекватну (здебільшого завищену) моральну самооцінку як елемент системи власного психозахисту і самоствердження.

Аналітичний підхід до проблеми вивчення морального саморозуміння дає підстави вести мову про його рівневий характер. Якщо перший рівень включає емоційне узгодження на основі наявних знань про власну мораль, то другий характеризується когнітивним узгодженням, за якого досить часто немає вираженого емоційного ставлення до себе як до істоти високоморальної, а третій рівень характеризується когнітивними і емоційними узгодженнями результатів і продуктів морального самоусвідомлення (самооціню-

вання) та реальною морально-нормативною дійсністю мікро- і макросоціуму.

В афективно-оцінному самоставленні розрізняють оцінку особистістю своїх теперішніх можливостей (актуальна самооцінка), вчорашніх (ретроспективна самооцінка) і майбутніх досягнень (потенційна або ідеальна самооцінка), а також оцінку того, що думають про неї інші (самооцінка рефлексії). На думку А.К. Маркової, якщо актуальна оцінка вища від ретроспективної, а ідеальна – від актуальної, то це засвідчує зростання самосвідомості [9].

Предметом моральної оцінки можуть бути не всі дії, оскільки не всі конкретні вияви людської практики мають моральні характеристики. Цим предметом є вчинок, який виявляє певні ставлення людини до іншої людини, групи та моральні дії. Оцінити вчинок – це значить встановити його корисність, необхідність чи навпаки, шкідливість, недоцільність, непотрібність. Оцінка вчинку складається ніби з двох суджень: емоційного та раціонального. Вона ґрунтується на тому, що будь-яка особистість тому і є нею, що може і повинна діяти добровільно.

Сфера дії моральної оцінки поширюється на всі дії людини, які прямо чи опосередковано пов’язані з інтересами інших людей. На відміну від оцінок предметної діяльності моральна оцінка завжди носить не градуїований, а полярний характер (морально-неморальне, а не частково морально чи частково неморально). Моральна оцінка ґрунтується на бінарних опозиціях, що мають ціннісний смисл: добрий – злий, справедливий – несправедливий.

У розвитку моральної самооцінки виділяються стадії, в межах яких накопичуються кількісні ознаки, які поступово або стрибкоподібно приводять до якісних новоутворень самосвідомості. Кожен бік самосвідомості детермінований стилем і способом життя, провідною діяльністю і спілкуванням, а також рівнем розвитку духовності індивіда, що проявляється у дотриманні/недотриманні певних моральних, етичних, естетичних та інших критеріїв, параметрів і норм та є вагомим чинником і умовою успішної соціалізації [7; 13; 13].

Завданням нашого дослідження було емпіричним шляхом виявити особливості системи самооцінювання майбутніх військових офіцерів. Дослідження проводилось на базі Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. З метою поглибленого дослідження психологічних особливостей самоставлення майбутніх військових офіцерів застосовувався тест-опитувальник самовідношення (В.В.Столін, С.Р.Пантилеев). У дослідженні брали участь 120 курсантів I курсу.

Результати статистичного аналізу даних засвідчили, що у курсантів самооцінка має певні особливості. Результати статистичного аналізу даних наведені в таблиці 1

Таблиця 1

Структура самооцінки курсантів

Шкали	Курсанти (бали)
Інтегральна самооцінка (IS)	79
Самоповага (SP)	73
Аутосимпатія (SS)	70
Очікування позитивного ставлення від інших (OPS)	53
Самозацікавлення (IDS)	67
Самовпевненість (Svp)	56
Ставлення інших (Ovi)	54
Самоприйняття (Spr)	70
Самопослідовність, самокерування (Sps)	77
Самозвинувачення (Szv)	27
Самоінтерес (Is)	72
Саморозуміння (Rs)	73

Як видно з таблиці 1, курсанти позитивно ставляться до самих себе (79 бали з 100 можливих), тобто в структурі їх самоставлення загалом переважає почуття “за” власне Я. Серед елементів структури самоставлення найвищі значення отримано за шкалою самокерівництва, самопослідовність (середній показник 77 балів з 100 можливих). Такі результати засвідчили, що відчуття керованості і підвладності Я, а також здатності раціонально організувати свою поведінку вже на початкових етапах військової служби є характерною рисою курсантів. Дещо нижчі, але також високі показники ми отримали за шкалами:

- саморозуміння (73 бали у середньому), що свідчить спроможність курсантами адекватно розуміти та знаходити причини своїх психічних станів, дій і вчинків;
- самоповага (72 бали у середньому), порівняння себе, своїх дій та вчинків з іншими, тобто внутрішнє обґрунтування, пояснення того, чому певні власні вчинки оцінюються позитивно, а інші навпаки;
- самоінтерес (72 бали у середньому) великий інтерес опитаних до власної особистості та внутрішнього світу взагалі.

Середні показники отримано за шкалою очікування позитивного ставлення від інших (53 бали у середньому), шкала власне ставлення інших (54 бали у середньому) – свідчить про невисокий (середній)

ступінь значення для курсанта позитивної думки про нього інших людей, особливо значимого оточення, а також схвалення його вчинків, поглядів, що може бути особливою характеристикою групи яка нещодавно створилася. Також виявлено середні показники за шкалою самовпевненості (56 балів у середньому), що може мати тісний взаємозв'язок з попередніми шкалами, тобто невпевненість як наслідок недостатнього налагодження стосунків у групі.

Загалом низькі показники було одержано за шкалою самозвинувачення (27 балів у середньому), що на фоні високого рівня саморозуміння та самоповаги є позитивною характеристикою особистості курсанта.

Отже, загалом курсанти позитивно ставляться до самих себе, адекватно розуміють причини власних психічних станів, дій і вчинків та здатні раціонально організувати свою поведінку. Вони ще недостатньо усвідомлюють необхідність брати до уваги думку оточуючих людей, але у них вже сформована здатність бачити себе з боку, та вже порівнюють себе, свої дії та вчинки з іншими особливо з людьми значимого оточення.

Список використаних джерел

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитания. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
2. Бернс Р. Что такое Я-концепция // Психология самосознания. Хрестоматия / Под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара: Изд. Дом “Бахрах-М”, 2000. – С. 333-392.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968., 1968. – 416 с.
4. Выготский Л.С. Овладение собственным поведением // Собр.соч.: В 6 т. – Т.3. – М., 1983.
5. Гошовська Д. Моральна самооцінка у контексті саморозуміння особистості // Матеріали звітної наукової конференції. – Дрогобич, 2008. – Вип. 2. – С.15-20.
6. Грищук О.П. Оптимізація самоставлення особистості в умовах навчальної діяльності // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 8. – С.19-25.
7. Захарова А.В. Генезис самооцінки: дис. ... докт. психол. наук. – М., 1989. – 350 с.
8. Кон И.С. В поисках себя: личность и самоосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
9. Маркова А.К. Психологические критерии эффективности учебного процесса // Вопросы психологии. – 1977. – № 4. – С. 40-51.

10. Психология личности: Учеб.пособие / З.В. Дьянова, Т.М. Щеголева. – Иркутск: Иркут. ун-т, 2002. – 39 с.
11. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Наука, 1976. – 416 с.
12. Савчин М.В. Духовний потенціал людини. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського ун-ту, 2001. – 203 с.
13. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
14. Столин В.В. Самосознание личности. – М., 1983. – 285 с.
15. Фурман А.В., Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
16. Чеснокова И.И. Проблема сознания в психологии – М.: Наука, 1977. – 142 с.

This article reveals main psychological parameters of moral self-concept of a personality – its essence, structure, functions and development. The role of self-concept as a significant guideline influencing moral behaviour and life activity of a man is substantiated. Peculiarities of the structure of military cadets' self-concept is empirically investigated and described.

Key words: self-concept, moral self-concept, moral consciousness, moral self-consciousness, pretension level, reflexion.

Отримано: 11.02.2010

УДК 159.922.73

М.І.Мушкевич

Психічний розвиток дітей з особливими потребами дошкільного віку

У статті представлено сучасні підходи до поняття “діти з особливими потребами”. Автором виділені концепції психічного розвитку дітей з фізичними та психічними дисфункціями. На основі результатів теоретичного аналізу, та спираючись на досвід власної практичної роботи з дітьми з особливими потребами, представлено основні діагностично-терапевтичні підходи до стимуляції їх психічного розвитку.

Ключові слова: психічний розвиток, діти з особливими потребами, дизонтогенез, аномальний розвиток, дошкільний вік.

В статье представлены современные подходы к понятию “дети с особенными потребностями”. Автором выделены концепции психического развития детей с физическими и психическими дисфункциями. На основе результатов теоретического анализа и собственного опыта работы с детьми с особенными потребностями, представлены основные диагностико-терапевтические подходы к стимуляции их психического развития.

Ключевые слова: психическое развитие, дети с особенными потребностями, дизонтогенез, аномальное развитие, дошкольный возраст.

Постановка наукової проблеми. Нормальний психічний розвиток дитини являє собою складний процес, в основі якого лежить генетична програма, що реалізується в умовах постійної зміни факторів середовища. Психічний розвиток тісно пов'язаний з біологічними якостями організму, його спадковими та конституційними особливостями, вродженими і набутими якостями та опосередкований поступовим формуванням структури і функції різних відділів ЦНС. Темпи формування окремих систем головного мозку різні і це визначає фізіологічну гетерохронію його росту і розвитку, що відображається в різній швидкості дозрівання окремих психофізіологічних функцій. До основних факторів, що впливають на психічний розвиток, належать спадковість, сімейне середовище і виховання, а також зовнішнє середовище з різноманітним соціальним і біологічним взаємодіям. Всі ці впливи виступають в єдиному комплексі, що можуть обумовлювати як посилення, так і нівелювати вплив кожного з факторів.

Проблема аномального психічного і фізичного розвитку особистості для психології є дуже актуальною. Комплексне дослідження порушень психічного розвитку дитини стає глобальною та загальнозначимою проблемою в аспекті транскультурних даних про те, що кількість дітей з відхиленнями в розвитку в останні роки збільшилася і становить у регіонах соціального неблагополуччя 20%, а з урахуванням всього діапазону порушень (від незначних до тяжких) кількість цих дітей в різних регіонах збільшується до 35-43%.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними та зарубіжними вченими проводилися численні психологічні дослідження, спрямовані на вивчення дітей з порушеннями психічного розвитку, узагальнено результати та порівняно з новими даними, отриманими суміжними з психологією науками – психолінгвістикою, нейропсихологією, педагогікою, фізіологією вищої нервової діяльності, клінічною неврологією та генетикою (А. А. Баранов, Л. О. Булахова, Т. П. Вісковатова, Т. А. Власова, Г. В. Козловська, О. В. Киричук, К. С. Лебединська, В. І. Лубовський, І. Ф. Маяковська, Е. С. Слепович, Є. А. Стреблева, Є. Ф. Соботович, В. В. Тарасун,